

ОГЛЯД ОСНОВНИХ РЕКРЕАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ ЖИТОМИРЩИНИ ДЛЯ РОЗВИТКУ ПЕРСПЕКТИВНИХ ВИДІВ ТУРИЗМУ

Розглянуто культурно-історичні та природно-туристичні ресурси Житомирської області, які мають значний рекреаційний потенціал. Перспективними видами рекреаційної діяльності слід вважати напрями культурно-пізнавального туризму (геологічний, орнітологічний, історичний, флористичний тощо), активного (пішохідного і водного), екологічного та агротуризму.

Ключові слова: рекреаційні ресурси, туризм, Житомирська область, потенціал.

Рассмотрены культурно-исторические и природные туристические ресурсы Житомирской области, которые имеют значительный рекреационный потенциал. Перспективными видами рекреационной деятельности следует считать направления культурно-познавательного туризма (геологический, орнитологический, исторический, флористический и т.п.), активного (пешеходного и водного), экологического и агротуризма.

Ключевые слова: рекреационные ресурсы, туризм, Житомирская область, потенциал.

The cultural, historical, natural tourist resources of the Zhitomyr region, which have considerable recreational potential, are considered. It follows to consider directions the perspective types of recreation activity in a civilized manner cognitive tourism (geological, ornithological, historical, floristic and others kinds), active (pedestrian and water), ecological and agroturism.

Keywords: recreational resources, tourism, Zhitomyr region, potential.

Постановка проблеми. Житомирська область є однією з найбільших в Україні (поступається лише Одеській, Дніпропетровській, Чернігівській та Харківській). Її площа (29,9 тис. кв. км) складає 4,9% території України і майже дорівнює території Бельгії (30,5 тис. кв. км). У 25 районах області 1680 населених пунктів: 9 міст, 46 с. м. т. та 1625 сільських. Житомирщина

має певний туристичний потенціал, який проте використовується недостатньо [1, с. 41].

Аналіз останніх досліджень та постановка завдання. Оцінюючи сучасний стан та перспективи розвитку рекреаційного природокористування в Україні Л.М. Черчик (2008) наводить такі дані із забезпеченості природно-рекреаційним потенціалом (ПРП) для Житомирської області (у тисячах гектарів): потреба у рекреаційних територіях – 77,4; природно-рекреаційний потенціал – 316,0; землі рекреаційного призначення – 80,3. Забезпеченість мінеральними водами (у м³/особу) та лікувальними грязями автор оцінює у 0,059 та 0,008 м³/особу відповідно, а частку природно-рекреаційного потенціалу Житомирщини в ПРП регіону вона визначає у 9,01% [2, с. 181]. За оцінкою д. е. н., проф. Куценко (2010) рівень концентрації природно-рекреаційного потенціалу нашої області складає: 10,569 (на 1000 кв. км), 0,235 (на 1 тис. жителів) і 12,339 (на 1 тис. рекреантів). Відповідні показники концентрації земельних рекреаційних ресурсів (тобто земель рекреаційного призначення): 2,686; 0,060 та 3,135 [3, с. 5]. На наш погляд, Житомирська область має перспективи для формування власного турпродукту в різних видах туризму, в тому числі: активному, пізнавальному, екологічному, подієвому (фестивальному), агротуризмі (сільському зеленому), етнологічному тощо [4, 12 с.].

Мета статті – проведення аналізу рекреаційних ресурсів та визначення на його основі перспективних видів туризму в Житомирській області.

Результати дослідження. Житомирщина розташована на півночі країни, в центральній частині Українського Полісся. Перші згадки про неї у літописах відносять до часів Київської Русі. Саме тоді Древлянська земля однією з перших увійшла до її складу. Древляни відігравали важливу роль у політичному житті слов'ян у XI-XIII ст. нашої ери. На перехрестях доріг між Північчю та Півднем (наприклад, шлях «із варяг до греків») або між

Заходом і Сходом (фактично між Європою та Азією) виникли перші міста на території сучасної Житомирської області: Іскоростень (сучасний Коростень) – перша згадка у літописі 946 рік та Вручій (зараз – Овруч) – 977; трохи пізніше – Неятин – 1071, Котельнич – 1143, Мичеськ (пізніша назва – Радомисль, зараз – Радомишль), Колодяжин – 1240, Городськ, Звягель (тепер – Новоград-Волинський) – 1257, Малин та інші [5, с. 13; 6, с.5].

Деякі з цих міст слугували резиденціями для київських князів. У будь-якому підручнику з історії можна прочитати про боротьбу княгині Ольги з древлянами та спалення нею міста Іскоростень (художній фільм «Легенда про княгиню Ольгу» вже багато років не сходить з екранів). До наших днів збереглася (щоправда, у відреставрованому вигляді) Василівська церква, збудована князем Рюриком Ростиславовичем у Вручії. Тепер це найдавніша в області пам'ятка кам'яної архітектури кінця XII – поч. XIII ст. (у м. Овруч). З інших пам'яток архітектури туристів зацікавлять: залишки Новоград-Волинського замку XVI – XVII ст., Миколаївська церква, м. Олевськ, XVI ст., монастир босих кармелітів, м. Бердичів, XVII – XVIII ст., палац і парк у с. Верхівня XVIII ст., палаци родини Терещенків XIX ст. та ін.

Територія Житомирської області неодноразово потрапляла до рук завойовників: після 1240 р. потрапила в залежність від Золотої Орди (ми звикли називати цей період історії монголо-татарською навалою); з XIV ст. увійшла до складу Литовської держави; після Люблінської унії 1569 р. – до складу Речі Посполитої; у 1793 р. Правобережна Україна возз'єдналася з Лівобережною, а територія області увійшла до складу Російської імперії, а з 1922 – до складу СРСР. Житомирська область, як окрема адміністративно-територіальна одиниця була створена 22.09.1937 р. (у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік та УРСР). У тих самих межах вона існує й досі, хоч наразі вже у складі України [5, с. 15–21]. Сьогодні до складу Житомирської області входять 23 райони. Крім

обласного центру, є 9 міст, з них найбільшими вважають: Коростень, Новоград-Волинський, Бердичів і Коростишів (обласного підпорядкування) [1, с. 41]. Сам Житомир, згідно із легендою, яка пов'язує назву міста з ім'ям руського дружинника Житомира, було засновано у 884 році на скелях при впадінні в річку Тетерів притоки Кам'янки. Проте документальних підтверджень цьому факту немає. Вперше місто згадується в літопису в 1305 році [5, с. 86], хоч у путівниках часто зазначають лише 1392 рік (захоплення житомирського замку князем Вітовтом) [7, с. 4].

У 1320 р. Житомирський замок вперше захопили литовці, а потім він неодноразово переходив до литовських князів: Володимира Ольгердовича (1362), Вітовта (1392), Свидригайло, а також потрапляв до рук ханів Едигея (1399), Менглі-Гірея (1482) та інших (1606) [5, с. 86-87]. Взагалі Житомирський замок – спочатку дерев'яний, а пізніше кам'яний – проіснував з XI по XVIII століття. Його кілька разів спалювали та руйнували загарбники, але місцеві мешканці щоразу його відбудовували. Вже після приєднання Житомира до Російської імперії (1793) він втратив оборонне значення і був розібраний. Про нього нагадує лише історична назва центра міста – Замкова гора, на якій встановлено пам'ятний камінь на честь заснування Житомира (рис. 1).

Рис. 1. Пам'ятний камінь на честь заснування м. Житомира

У 1444 р. місто одержало Магдебургське право. З 1471 р. Житомир – повітовий центр Київського воєводства, з 1569 р. – у складі Речі Посполитої, з 1668 – головне місто Київського воєводства, з 1804 – центр Волинської губернії [5, с. 87-89]. Обласним центром він став 1937 р. (див. вище). Територія області поділяється на дві природні зони – мішаних лісів та лісостепову. Недарма Центральне Полісся називають Житомирським: ліси вкривають трохи менше третини території області (31,8%). Південна межа між природними зонами простяглась приблизно в напрямку Бердичів – Житомир – Коростишів – Київ. На північному сході області розташована Поліська низовина, на півдні – Придніпровська височина. Справжньою окрасою півночі області є Словечансько-Овруцький кряж (висотою до 316 м над р. м.). На території Овруцького та Олевського районів, у межиріччі річки Уборть та її притоки – Болотниці, розташований Поліський природний заповідник площею 20104 га (площа його охоронної зони становить 14146 га). Крім того, наявні 95 заказників загальнодержавного і місцевого значення. Вони мають різноманітне спрямування, наприклад: Городницький – ботанічний заказник, а Часниківський – орнітологічний; Забарський та Дідове озеро – гідрологічні, Кутне та Козява – загальнозоологічні, Плотниця та Поясківський – лісові тощо. Досить багато й інших природних об'єктів, що охороняються законом. З 27-ми парків-пам'яток садово-паркового мистецтва 5 мають загальнодержавне значення: Івницький, Верхівнянський, Трощанський, Городницький та Верхівнянський. Пам'яток природи відповідно – 2 загальнодержавного та 18 місцевого значення. Це може слугувати досить потужною базою для розвитку екологічного туризму. Річки Тетерів, Случ, Уборть та деякі їх притоки дають можливість розвивати водний туризм – переважно сплав на байдарках, катамаранах, надувних човнах (рафтинг). Ще у радянські часи користувались популярністю категорійні маршрути «По Случі від Мирополя до Сарн» (II категорії складності) та «По Случі, Горині і Прип'яті» (I к.с.) [8, с. 20-22]. Сплавлялись туристи й по Уборті в

Прип'ять. Тетерів був не таким популярним через велику кількість гребель, отже і обносів, а крім того, через дуже велику заселеність берегів. Проте після аварії на ЧАЕС маршрути, як пішохідні, так і водні, було скасовано. Частково це пов'язано із перебільшенням реальної загрози для туристів, обумовленої радіоактивним забрудненням. Адже нетривале перебування на територіях, які мають статус таких, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, розташованих за межами зони відчуження та зони безумовного (обов'язкового) відселення, суттєвої загрози для здоров'я звичайно не становить. При тривалому вживанні грибів, ягід, а в деяких селах і молока, дійсно може спостерігатись шкідливий вплив на здоров'я, викликаний радіоактивним забрудненням місцевості. Тож треба дотримуватись рекомендацій фахівців, щоб звести ризик до мінімуму. Береги багатьох річок скелясті – це дає змогу проводити тренування і змагання скелелазам. Досить популярним і не тільки на Україні є скеледром поблизу села Дениші на березі р. Тетерів. На Житомирщині зростає 147 видів рідкісних рослин, з яких 74 занесені до Червоної Книги України, 13 видів підлягають особливій охороні за Бернською Конвенцією, 4 види занесені до Європейського Червоного списку видів, які зникають у всесвітньому масштабі, та 64 регіонально рідкісні види [9, с. 34]. Житомирська область – справжня геологічна скарбниця. Тут видобувають різні корисні копалини: титанові й залізні руди, буре вугілля, торф, граніти, гнейси, кварцити, мармур, пірофіліт, кварцові піски, каолін, вогнетривкі глини та ін. - всього понад двісті родовищ корисних копалин. Недарма академік Ферсман називав Житомирщину «Уралом у мініатюрі». Ознайомитись із мінеральними багатствами краю можна у Володарськ-Волинському музеї коштовного і декоративного каміння (рис. 2), в геологічному музеї Житомирського обласного центру туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді, житомирському музеї природи [10, 16 с. ; 11, 12 с.]. Велика кількість корисних копалин в області дає можливість проводити екотури та

екскурсії з відвідуванням підприємств та музеїв. Наприклад, каньонами вздовж річок або до музеїв фарфорових заводів у Баранівці чи Городниці. Взагалі ж геологічні багатства області роблять перспективним розвиток геологічного туризму: екскурсій, експедицій та турпоходів з «геологічним наповненням», відвідувань музеїв тощо [12, с. 4-8].

Рис. 2. Відвідування музею коштовного і декоративного каміння у Володарськ-Волинському

Ми не випадково згадали про музеї: адже президент України оголосив 2012 р. Роком культури і відродження музеїв в Україні.

Мабуть, найвідомішим вважають Житомирський музей космонавтики ім. С.П. Корольова. Його експонати розповідають про те, як зароджувались ракетобудування та космонавтика у Радянському Союзі та який внесок у створення космічних кораблів і скорення космосу вносили українські науковці (експозиції «Людина і космос» та «Україна і космонавтика» відповідно). Виставлені модулі космічних апаратів: «Восток», «Союз-27», «Венера-7» та «Венера-15»; виставочні макети в натуральну величину штучних супутників Землі, зразки місячного ґрунту, матеріали про життя і творчість Корольова [13, с. 17-18].

Житомирський обласний краєзнавчий музей налічує 12 відділів (у обласному та районних центрах, проте окреме приміщення мають лише половина з них. Наприклад, історичний та етнографічний відділи, як і

картинна галерея, розміщуються у одному приміщенні (м. Житомир, майдан Замковий, 1). [14, 16 с.].

Музей партизанської слави (с. Словечно) вперше відкрили для відвідувачів ще у 1962 р. Реекспозиції проведено у 1971 та 1985 рр. На Житомирщині тривалий час дислокувалися великі партизанські з'єднання: Сабурова, Федорова, Ковпака, Наумова, Малікова та ін. – 15 з'єднань і 112 окремих партизанських загонів загальною чисельністю понад 14 тисяч осіб [15, 12с.]. Фотографії й документи засвідчують криваві злочини нацистів та героїчну боротьбу проти них народних месників. Особисті речі, зброя, нагороди і документи представлені на стендах доповнюють відеолекторії. Проводяться тематичні масові заходи до Дня перемоги та Дня партизанської слави.

На Житомирщині жили і працювали багато видатних людей: Леся Українка, С.П. Корольов, Оноре де Бальзак, Джозеф Конрад, родина Терещенків, В.Г. Короленко, Олександр Купрін, Зоя Гайдай, Святослав Ріхтер, Олександр Довженко, Максим Рильський, Борис Тен та інші. Тому в області функціонують і меморіальні музеї: дім-музей С.П. Корольова (м. Житомир); літературно-меморіальний музей Лесі Українки та музей родини Косачів у місті Новоград-Волинському; музей-садиба родини Рильських у селі Романівка Попільнянського району; літературно-меморіальний музей В.Г. Короленка и літературний музей ім. Бориса Тена (місто Житомир); літературно-меморіальний музей Оноре де Бальзака (с. Верхівня) та інші. Крім названих, слід згадати музей пожежної охорони, музей МВС та музей Житомирського військового інституту радіоелектроніки (м. Житомир), музей села Копище (яке було спалене фашистами – «Українську Хатинь»), Коростишівський народний історичний музей, Музей образотворчого мистецтва ім. Й.Д. Буханчука (с. Кмитів), музей хліба (с. Велика Цвіля) та інші [1, с. 48; 7, с. 221; 13, с. 8,16, 20; 14, с. 16; 16, 12с.]. У 2011 р. було відкрито замок Радомисль, а в ньому – музей української ікони «Душа України» на історичному «Шляху

королів» (Via Regia) [17, с. 18]. Поціновувачів сільського та етнотуризму зацікавить інший відносно новий об'єкт – «Поліська хата» у с. Городецьке (Коростишівський район), а також і Чудодієво з його «Бджоландією» (Черняївський район). Розроблено різні туристські маршрути різних спрямувань: літературні («На батьківщину Джозефа Конрада», «Родина Терещенків на Житомирщині», «Житомирщина літературна», «Бальзаківськими місцями», «Бердичівщина поетична»); історичні («Шляхами історії (Райковецьке городище)», «До давньоруського міста Городецьк», «Укріпрайон «Скеля»; «Копищанська трагедія»); природні: («Мальовнича Уборть», «Зелений дивосвіт Звягельщини», екологічна стежка «Красилівське – Суховоля»; та інші (майже у кожному районі області; є серед них і такі, що проходять територіями кількох районів) (рис. 3).

Рис. 3. Сплав річкою

На Житомирщині регулярно відбуваються різні пісенні, літературно-поетичні, мистецькі, етнографічні та інші фестивалі, наприклад:

- «Лесині джерела» – міжнародне літературно-мистецьке свято, присвячене пам'яті Лесі Українки в місті Новоград-Волинський, де народилась майбутня поетеса [18, 16с.];

- «Зорі над Уборттю» (м. Олевськ) – фестиваль сучасної української естрадної пісні, на якому вітчизняні та зарубіжні виконавці співають не лише твори сучасних українських композиторів, але й обробки українських народних пісень та власні – українською мовою;

- 10 років поспіль біля с. Денеші на березі річки Тетерів проходив фестиваль бардівської пісні біля багаття «Мі-Сі-Соль», на який щороку приїздили автори та виконавці з усіх куточків України, а також барди з Росії, Білорусі, Молдови, Грузії, Польщі, Германії [19, с. 97]. У 2012 р. фестиваль вперше проходив у м. Новоград-Волинський (планується, що він буде відбуватись щороку в іншому місті чи районі області, принаймні кілька наступних років). Але у звичайний час – останні вихідні липня – Денеші знову слухали голоси та струни досить великої кількості авторів та виконавців, в тому числі й тих, які за кілька тижнів до того виступали у Новограді, й тих, які були лауреатами минулих років, і тих, які щороку брали участь у організації свята авторської пісні;

- Міжнародний фестиваль дерунів у місті Коростень щороку приваблює все більше туристів. Справа тут не тільки у тому, щоб поласувати дерунами: можна записати нові оригінальні рецепти їх приготування, сфотографуватись біля поки що єдиного пам'ятника деруну, чи навіть опинитись у книзі рекордів, потрапивши випадково на фото біля найбільшого в світі деруна. Крім того, приваблюють у міському парку культури і відпочинку пам'ятники князю Малу, княгині Ользі, Малуші та князю Ярославу; об'єкт «Скеля», «Ольжині купальні»; фонтани і водограї; святковий концерт, атракціони, конкурси, сувеніри, різноманітні вироби декоративно-ужиткового мистецтва;

- «Романівська весна» – всеукраїнське літературно-мистецьке свято у селі Романівка Попельнянського району, присвячене пам'яті М.Т. Рильського, під час якого проходять літературні читання, зустрічі з відомими українськими поетами та письменниками;

• «Верхівнянський розмай» – всеукраїнське літературно-мистецьке свято, яке проходить у селі Верхівня, Ружинського району, де у маєтку Е. Ганської проживав з 1847 по 1850 рр. Оноре де Бальзак.

Більше етнологічними, ніж мистецькими, і вже аж ніяк не літературними, є наступні фестивалі: «Поліське перевесло» у райцентрі Ємільчино, «Мистецький червень» та «Поліське весілля» у місті Житомир, «Купальські роси» у селі Немиринці, Ружинського району). А ще проводяться музичні та поетичні конкурси, концерти, виступи, історичні реконструкції (рис. 4), відновлення землеробських народних свят та звичаїв – всього не перелічити.

Крім сіл Копище та Словечно, військово-патріотичне виховання молоді можна проводити під час екскурсій на такі військові об'єкти, як військово-історичний комплекс «Скеля» у м. Коростень, підземна фортифікаційна споруда «Гульська міна» с. Гульск (Новоград-Волинський район), польова ставка Гімлера «Хегевальд» с. Гуйва (Житомирський район). Видовищними є історичні реконструкції подій II Світової чи громадянської війни, рицарські турніри тощо [1, с. 43-48; 4, 12 с.; 5, с. 536; 15, 12с.].

Рис. 4. Реконструкція військових подій Великої Вітчизняної війни

Висновки. Житомирська область має значний культурно-історичний та достатньо великий природно-туристичний потенціал, який ще недостатньо

використовується в якості туристичних ресурсів, проте його можливо (і треба) використовувати для організації туристичної діяльності. Географічне розташування області, різноманітність рослинного і тваринного світу, клімат і рельєф, геологічне і гідрологічне багатство дозволяють розвивати різні види пізнавального та активного туризму. Цьому сприяє й досить розвинена мережа автомобільних доріг та залізничних шляхів. Наявність великої польської діаспори в області та кордону з Білоруссю на півночі дає можливість для міжнародного співробітництва. Розвинене сільське господарство та наявний у сільській місцевості житловий фонд разом із скороченням робочих місць у галузі дає можливість для додаткового заробітку селянам, що надаватимуть послуги у сфері агротуризму. Найбільше шкодить розвитку туристичної діяльності на Житомирщині негативний імідж радіаційно забрудненої території, що склався після аварії на ЧАЕС. На Житомирщині найбільш перспективними напрямками туристичної діяльності слід вважати розвиток пізнавального (геологічного, ботанічного, орнітологічного тощо), активного (пішохідного і водного), екологічного і агротуризму. Подієвий туризм доцільно пов'язувати із термінами проведення фестивалів, туристичних та інших зльотів, змагань, конкурсів. З напрямків міжнародного туризму логічно розвивати зв'язки із Білоруссю та Польщею.

Використані джерела:

1. Житомирщина – Поліський край // Позакласний час. – 2012. – №1-2. – С. 41-52.
2. Черчик Л. М. Оцінка сучасного стану та перспектив розвитку рекреаційного природокористування в Україні / Л. М. Черчик // Актуальні проблеми економіки. – 2008. - №6(8). – С.181-184.
3. Куценко В. І. Диверсифікація ринку туристичних послуг в Україні як передумова підвищення їх конкурентоспроможності / В. І. Куценко // Актуальні проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні та Польщі: матеріали. IV міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. І. В. Саух. – Житомир : ЖФ КІБІТ, 2010. – С. 5-9.
4. Туристичні родзинки Житомирщини [буклет]. – Житомир : Упр. культури і туризму Жит. ОДА, ЖОМГО «Центр розвитку туризму», 2012. – 12с. Активний туризм на Житомирщині : [буклет]. – Житомир : Упр. культури і туризму Жит. ОДА, 2010. – 6 с.

5. Історія міст і сіл України в 26т. Житомирська обл. / гол. ред. О. С. Чорнобривцева. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. – С. 9-30, 86-93.
6. Костриця М. Ю. Новоград-Волинський : історико-краєзнавчий нарис / М. Ю. Костриця. – Житомир : Косенко, 2007. – 92 с. Костриця М. Ю. Житомир: підручна книга з краєзнавства / М. Ю. Костриця, Р. Ю. Кондратюк. – Житомир, Косенко, 2006. – С. 195-197.
7. Мокрицький Г. П. Житомир: ілюстрований путівник-довідник / Г. П. Мокрицький. – Житомир: Волинь, 2007. – 224 с..
8. Плечко Л. А. Старинные водные пути / Л. А. Плечко. – М. : Физкультура и спорт, 1985. – С. 20-22.
9. Орлов О. О. Рідкісні та зникаючі види судинних рослин Житомирської області / О. О. Орлов. – Житомир : Волинь, ПП «Рута», 2005. – с.34.
10. Житомирський музей природи [буклет] / Авт. тексту Н. В. Кузьменкова. – Житомир : Упр. культури і туризму Жит. ОДА, 2005, СПД М. Г. Косенко. – 16 с.
11. Геологічному музею – 20 років: путівник по геологічному музею ЖОЦТКСЕУМ Житомирської обл. ради. – Житомир: Полісся, 2006.- 12 с.
12. Цвіра І. А. Туристськими шляхами Володарщини : путівник / І. А. Цвіра. – Новоград-Волинський : НОВОГрад, 2007. – 48 с.
13. Музеї Житомирської області // Культура. Історія. Традиції: Спецвипуск «Музеї України». – 2003. – №3. – 24 с.
14. Житомирський обласний краєзнавчий музей [буклет] / авт.-упорядник Н. І. Маслова. – Житомир : Упр. культури і туризму Жит. ОДА, 2008. – 16 с.
15. Словечанський музей партизанської слави Полісся [буклет] / упоряд.: Н. В. Ланчук, О. В. Родичева. – Житомир : Упр. культури і туризму Жит. ОДА, вид. М. Г. Косенко, 2012. – 12 с.
16. Літературно-меморіальний музей В. Г. Короленка в Житомирі / авт. тексту В. Д. Мороз. – Житомир, 2003. 12 с.
17. ВІА РЕГІЯ – великий культурний шлях Ради Європи // Туризм сільський зелений. – 2011. - №2. – С. 18-21.
18. Міжнародне свято літератури і мистецтва «Лесині джерела» - 20 років: [буклет] / ред. Є. Вашук. - Новоград-Волинський : НОВОГрад, 2006. – 16 с
19. Козловский А. Ю. 10 лет празднику песенной поэзии / А. Ю. Козловский // Актуальні проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку індустрії туризму в Україні та Польщі: мат. V міжнар. наук.-практ. конф. / за ред. І. В. Саух. – Житомир : ЖФ КІБІТ, 2011. – С. 97-106.